

**Подвижницька діяльність
академіка НАН України П. Т. Тронька
на ниві охорони і збереження
національної історико-культурної спадщини**

У статті досліджується наукова та організаторська діяльність академіка НАН України П. Т. Тронька щодо охорони та збереження національної історико-культурної спадщини.

Ключові слова: історико-культурна спадщина, Петро Тронько, звід пам'яток.

Важливу роль у збереженні і відновленні безцінних історико-культурних надбань, їх реставрації і консервації в сучасних умовах поряд з державними інституціями відіграли громадські об'єднання. Серед них Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Національна спілка краєзнавців України, Фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара. Одним із організаторів цих провідних громадських установ став академік НАН України, Герой України П. Т. Тронько.

Найчисельнішою громадською організацією історико-культурного профілю стало Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Перша спроба створити товариство була у другій половині 1940-х рр. і зазнала невдачі. Появі такого товариства, зазначав відомий фахівець С. І. Кот, завадила розгорнута у 1947 р. кампанія боротьби з «українським буржуазним націоналізмом»¹.

Питання про заснування товариства охорони пам'яток громадськість України порушувала в наступні роки. Особливо активну роботу проводили український поет, академік М. Т. Рильський, історик архітектури Г. Н. Логвін, народний художник СРСР В. І. Касіян та ін. Однак втілити в життя подібні ініціативи в кінці 1940–1950-х рр. не вдалося.

* Денисенко Г.Г. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

¹ Кот С. Витоки: З перед часів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 2. – С. 134.

Новий етап залучення громадськості до дослідження та охорони історико-культурної спадщини розпочався в першій половині 1960-х рр. Він пов'язаний з коротким періодом «хрущовської відлиги» в СРСР. Окремі українські митці зазначали, що важливу виховну роль має відігравати національна історико-культурна спадщина. Ініціаторами створення громадської організації по збереженню пам'ятників історії та культури в Україні були поети П. Тичина, М. Рильський, академік архітектури В. Заболотний, історик, громадський діяч М. Браїчевський².

У 1965 р. ініціативна група українських діячів науки і культури, серед яких були українські письменники О. Гончар, М. Рильський, І. Ле, художник і скульптор І. Гончар, заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Тронько звернулася до уряду УРСР з пропозицією створити масову громадську культурологічну організацію з питань охорони, збереження, вивчення і пропаганди пам'яток України.

На підтримку створення республіканської організації охорони пам'яток висловилися учасники конференції, скликаної 12–14 липня 1965 р. Академією мистецтв СРСР, творчими спілками художників і архітекторів СРСР, а також Радянським Комітетом Міжнародної Ради музеїв. На конференції була прийнята відозва до всіх громадян СРСР, в якій, зокрема, зазначалося:

«В усіх союзних республіках організовуються Добровільні товариства охорони пам'яток. Завдання всіх, кому небайдужа велика культурна спадщина нашої країни, її героїчне минуле, створити масові республіканські товариства, їх місцеві відділення, залучаючи до роботи в них найширші верстви населення»³.

Діячі культури зверталися до всіх співвітчизників:

«Вивчайте історичні місця, архітектурні та художні цінності своєї республіки, краю, району. Збирайте матеріали про героїв, видатних людей краю. Кожний пам'ятник

² Браїчевський М. Сохранить памятники истории // История СССР. – 1961. – № 2. – С. 208.

³ Войналович В., Данилюк Ю. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: Зб. метод. матер. в 6 ч. – Ч. 4. – К., 1989. – С. 109.

історії і культури, де б він не знаходився, є недоторканим надбанням усього народу»⁴.

Рада Міністрів УРСР 28 серпня 1965 р. прийняла постанову про створення у республіці Добровільного товариства охорони пам'яток історії та культури Української РСР. До складу оргкомітету увійшли представники академічних інститутів, творчих спілок республіки, а також державних та громадських установ і організацій — Ради Міністрів УРСР, міністерств культури та освіти УРСР, Держбуду УРСР, Української республіканської ради С. Бібіков, М. Брайчевський, М. Бажан, Г. Головка, К. Гуслистий, В. Довженок, І. Ігнаткін, П. Загребельний, В. Касян, В. Кудін, І. Ле, М. Стельмах та ін.⁵

Перший установчий з'їзд Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (*далі* — УТОПІК) відбувся 20–21 грудня 1966 р. Участь у його роботі письменників, митців, широкого краєзнавчого загалу засвідчила потенційні можливості новоствореної громадської пам'яткоохоронної організації. Вже за рік діяльності вона об'єднавала 25 обласних, 97 міських, 465 районних, 22 000 первинних організацій, загалом 2 млн. краєзнавців. До складу Правління увійшли відомі вчені, архітектори, реставратори, державні та партійні діячі. Головою Правління було обрано історика, професора, директора Інституту історії АН України К. К. Дубину, але через кілька місяців ним став заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько⁶, який впродовж 22 років очолював цю громадську організацію.

Попри велику завантаженість на основній роботі в Уряді, а від 1978 р. в Академії наук УРСР, під орудою П. Т. Тронька Товариство отримало значні результати у пам'яткоохоронній діяльності. Довкола Петра Тимофійовича згуртувався потужний творчий колектив досвідчених і молодих науковців, які розгорнули роботу з виявлення і збирання пам'яток народної архітектури та побуту, охорони і збереженню національної культурної спадщи-

⁴ Савчук О. Українська інтелігенція у пам'яткоохоронній роботі на початку 60-х рр. XX ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 2000. – Вип. 10. – С. 338.

⁵ Кот С. Вказ. праця – С. 128.

⁶ Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К., 2002. – С. 113.

ни. Важливим напрямом діяльності Товариства стало створення Музею народної архітектури і побуту у Переяслав-Хмельницькому, Львові, Ужгороді та Державного музею народної архітектури українського народу УРСР у м. Києві.

Понад 6 млн. крб. виділено товариством на реставрацію і спорудження монументальних пам'ятників, присвячених видатним історичним особам і подіям. Активісти товариства брали активну участь у розробці наукових концепцій створення заповідників і заповідних територій у Трахтемирові, Берестечку, Чигирині, Галичі, Києві, «Поле Берестецької битви» на Рівненщині, у Каневі на Чернечій горі⁷. Жодне питання, пов'язане із захистом національних святинь не залишалося осторонь уваги цієї непересічної людини, громадянина і вченого.

У листопаді 1988 р. Петро Тимофійович, як депутат Верховної Ради України, виступив у парламенті з осудом спорудження в лівобережній заплаві великого промвузла ВО «Закордоненергобудмонтаж», зовнішній вигляд якого спотворив неповторну панораму, що відкривалася з Тарасової гори⁸.

Понад чотири десятиріччя минуло відтоді, як представники інтелігенції виступили з ініціативою увічнення історії українського козацтва. Цю роботу очолив заступник Голови Ради Міністрів України П. Т. Тронько, якому вдалося зацікавити ідеєю монументального увічнення сторінок національної історії, пов'язаних із самобутністю та звиягою козацтва, тодішнього першого секретаря ЦК Компартії України П. Ю. Шелеста. Постановами політбюро ЦК Компартії України «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорізького козацтва» від 31 серпня 1965 р. та Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. було санкціоновано увічнення козацької слави. Передбачалося створення Державного історико-культурного заповідника на о. Велика Хортиця у Запоріжжі та спорудження в областях на місцях, пов'язаних з історією запорозького козацтва 45 гранітних обелісків, 28 скульптурних

⁷ Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 1. Пам'ятки історії та культури України. Дослідження та збереження. – К., 2005. – С. 50.

⁸ Ситник А. Спокій йому і не сниться // Що ми залишимо нащадкам?: Зб. матер. і док. про державну, громадську та наукову роботу академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька. – К., 2008. – С. 116.

зображень визначних діячів Запорозької Січі, 50 стел, 21 пам'ятних каменів та 14 мармурових меморіальних дощок⁹.

В 1972 р. відбулися суттєві зміни в керівництві Компартії України, яке хортицький проект інтерпретувало як небезпечний рецидив українського буржуазного націоналізму.

Але боротьбу за музей на о. Хортиці П. Тронько не припиняв. Працюючи в Академії наук України, в 1987 р. він рішуче виступив проти спорудження мостового переходу через острів. Лише в умовах державної незалежності України відкрилася можливість реально повернутися до раніше накреслених планів. Постановою Кабінету Міністрів України від 1993 р. заповіднику надано статус «національного». З метою подальшого розвитку заповідника та на виконання Указу Президента України від 29.04.2005 р. «Про невідкладні заходи щодо розвитку Національного заповідника “Хортиця”» розроблено концепцію Державної програми розвитку Національного заповідника «Хортиця»¹⁰.

Іншим напрямом наукової та громадської діяльності академіка П. Т. Тронька стала дослідження та увічнення подій Другої світової війни. П. Т. Тронько — ветеран Великої Вітчизняної війни, який пройшов її нелегкими дорогами від західних кордонів України до Сталінграда, був контужений, нагороджений бойовими нагородами.

Тема війни вистраждана власним досвідом. Згадуючи про перші дні у визволеному Києві, Петро Тимофійович завжди підкреслював, що поряд з воїнами — визволителями, перемогу творили трудівники тилу, жінки і дівчата, на плечі яких лягли всі труднощі воєнного лихоліття. І мабуть ще попереду спорудження пам'ятного знаку на Хрещатику про його відбудовників — молодь столиці і Київської області. Прискіплива увага до увічнення подвигу народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр., об'єктивне, з позицій історизму, висвітлення подій воєнної доби — це життєве кредо Петра Тимофійовича. На його думку, тільки дослідження

⁹ Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х – 80-х рр. ХХ ст.: 36. док. та матер. – К.: Рідний край, 1998. – С. 44–53.

¹⁰ Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання. – К.: Фенікс, 2007. – С. 58–59.

всіх трагічних і героїчних сторінок минулої війни продемонструє велич народу-переможця.

Співпраця учасників воєнних подій і активістів УТОПІК давала плідні результати. Серед активних членів Товариства були професор, доктор історичних наук, голова Київської міської організації В. Стрельський, двічі Герої Радянського Союзу О. Федоров, З. Слюсаренко, Герої Радянського Союзу І. Мартинов, В. Буянов¹¹. Члени секції військово-історичних пам'яток Товариства вивчали пам'ятки і пам'ятні місця періоду Великої Вітчизняної війни, збирали документи про подвиги земляків, військові події на території краю, проводили великий обсяг робіт по впорядкуванню військових поховань, спорудженню пам'ятних знаків на місцях боїв, встановленню обелісків і пам'ятників на братських могилах радянських воїнів.

Активно працювали секції військово-історичних пам'яток при правліннях Вінницької, Дніпропетровської, Житомирської, Київської, Одеської, Харківської та інших обласних організацій, Київської та Севастопольської міських організацій. На кінець 1960-х рр. значну роботу проводила секція військово-історичних пам'яток при правлінні Житомирської обласної організації Товариства. Члени Товариства зібрали багатий фактичний матеріал, написали книгу «Вони будуть жити у віках», до якої були включені численні фотографії, копії нагородних листів та нариси про подвиги 52 Героїв Радянського Союзу, загиблих у боях за визволення Житомирщини. Значна кількість зібраних матеріалів, зокрема оригінальні документи, фотографії про діяльність підпільних організацій в Житомирській області поповнили фонди Житомирського краєзнавчого музею¹². У кожному районі області були створені «Книги безсмертя», де зібрані матеріали про поховання на території області радянських воїнів, була започаткована паспортизація пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з подіями Великої Вітчизняної війни¹³.

Питанню увічнення подій у Великій Вітчизняній війні був присвячений спеціальний пленум Товариства, який відбувся у

¹¹ ЦДАВОВУ України, ф. 4760, оп. 1, спр. 203, арк. 11–12.

¹² Житомирський обласний краєзнавчий музей. Основний фонд КП 9007/12.

¹³ Там само. – С. 56.

травні 1969 р. На пленумі з доповіддю виступив голова Республіканського правління Товариства, заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько, підкресливши важливу роль пам'яток героїчного минулого у патріотичному вихованні молоді. Пленум прийняв постанову «Про участь організацій Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури в увічненні подвигу радянського народу в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Була розроблена програма по впорядкуванню пам'яток і пам'ятних місць, спорудження нових пам'ятників і меморіальних дошок, встановлення шефства над могилами радянських воїнів, а також громадян, що загинули від рук ворога, по створенню музеїв, кімнат та куточків бойової слави. Особливого значення надавалося перепохованню останків воїнів із самотніх могил на впорядковані кладовища і меморіали¹⁴. Для цього необхідні були значні кошти, і внесок регіональних організацій Товариства був вагомий. Вже в 1968–1969 рр. Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури на спорудження, реставрацію, впорядкування, виявлення і вивчення пам'яток і пам'ятних місць Великої Вітчизняної війни витратило 1097 тис. крб. Якщо врахувати, що Міністерство культури УРСР виділяло понад 1 млн. крб., Держбуд УРСР — 800 тис. крб., то всього на кінець 1960-х рр. на благоустрій пам'яток Великої Вітчизняної війни виділялося понад 2800 тис. крб., не рахуючи коштів підприємств і колгоспів¹⁵.

Активісти Товариства були ініціаторами багатьох починань, які ставали надбанням всієї України. Напередодні святкування 25-річчя Перемоги на Черкащині зародився і поширився громадський рух по увічненню пам'яті загиблих земляків. У населених пунктах області було встановлено понад 200 пам'ятних знаків, обелісків, стел та меморіальних дошок, присвячених частинам і з'єднанням¹⁶. Ініціатива Товариства по увічненню подій Великої Вітчизняної війни підкріплювалася фінансовою участю

¹⁴ Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття. (Досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – С. 113.

¹⁵ Войналович В., Данилюк Ю. Вказ. праця. – С. 123.

¹⁶ Ареєв О. Вікопомна слава черкащан // Пам'ятники України. – 1970. – № 3. – С. 6.

первинних організацій у виготовленні проектів і будівництві меморіального комплексу «Героям Аджимушкайської оборони» в Керчі, монументу Слави в Черкасах, Сумах, монументу 68 морякам-десантникам у Миколаєві¹⁷. На середину 1980-х рр. у містах і селах України було встановлено понад 8 тис. пам'ятних знаків воїнам Червоної армії.

Багато зусиль доклало Товариство, серед членів якого було 86 тис. ветеранів війни, до створення Українського державного музею Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. у Києві, відкриття якого відбулося 17 жовтня 1974 р. у колишньому Кловському палаці на Печерську. Ветерани допомагали створювати експозицію порадами, консультаціями, передавали особисті речі, документи, спогади, фронтові листи. Уже тоді було зібрано понад 6 тис. реліквій воєнних років.

Невдовзі розпочалося будівництво спеціального музейного приміщення на схилах Дніпра.

«Саме в ті роки, — як згадував тодішній заступник Голови Ради Міністрів України, голова Республіканського правління УТОПІК, академік П. Т. Тронько, — відбулася зустріч першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького з відомим скульптором Є. Вучетичем, який радо прийняв пропозицію виконати проект майбутнього музею. Мені випала щаслива доля стояти біля першоджерел цього унікального об'єкта. Як заступник Голови Ради Міністрів України я тривалий час займався питаннями створення проекту, вибору місця для Меморіалу, вишукування необхідних коштів для будівництва, залучення найвидатніших митців того часу, будівельників. Скажу відверто, мені приємно, що автор проекту музею Є. Вучетич назвав мене своїм комісаром. Жаль, що славетному скульптору не довелося побачити свій задум реалізованим».

П. Тронько разом з Є. Вучетичем вертольотом облетіли схили Дніпра, вибираючи місце для майбутнього меморіалу¹⁸.

Над проектом працювали архітектори В. Єлізаров, Г. Кислий, М. Фещенко, Є. Стамо, скульптори В. Бородай, Ф. Согоян, В. Вінай-

¹⁷ *Войналович В., Данилюк Ю.* Вказ. праця. – С. 124.

¹⁸ *Артемов О.* Пам'ять про подвиг нетлінна // Військово-історичний альманах. – 2000. – № 1. – С. 144–145.

кін та ін. Будівництво меморіалу знаходилося на постійному контролі в ЦК Компартії України, ним опікувалися члени Політбюро, Рада Міністрів України. Будівництво музею було і справою честі Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, його голови, Петра Тимофійовича Тронька. Він постійно відвідував будівельний майданчик, регулярно зустрічався з авторами проекту, зокрема з Ф. Согояном. Музей був зведений у 1981 р. Понад 15 тис. експонатів представлено в експозиції 14 залів музею, на мармурових пілонах — назви 1152 військових частин і з'єднань, які відзначилися під час визволення України і яким присвоєні почесні найменування визволених населених пунктів¹⁹.

Однак заходи увічнення не завжди реалізовувалися у повному обсязі. Реставраційні роботи носили іноді стихійний характер, не виконувалися якісно і вчасно, серед працівників органів охорони пам'яток спостерігався бюрократичний формалізм.

Напередодні 30-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні в республіці споруджувалося понад 100 пам'ятників, в тому числі у Києві — двічі Герою Радянського Союзу, командирі партизанського з'єднання С. А. Ковпаку, на честь моряків Дніпровської воєнної флотилії, воїнам Південно-Західного фронту в Полтавській області, радянським воїнам, полеглим в боях за визволення м. Ізюм Харківської області, в боях під час визволення Донбасу, монумент на честь учасників Керченсько-Феодосійського десанту, меморіальний комплекс на честь радянських воїнів і трудівників міста, полеглих в роки Великої Вітчизняної війни в Харкові. Були прийняті рішення про спорудження монументів Слави у Вінниці, Житомирі, Запоріжжі, Івано-Франківську, Луцьку, Рівному, Сімферополі, Сумах, Ужгороді, Хмельницьку. Крім того, планувалося спорудження пам'ятників на честь подвигу радянських військ у Львівсько-Сандомирській і Карпатсько-Ужгородській операціях, меморіал Слави радянським воїнам, партизанам і підпільникам у м. Чернігів, на честь подвигу молодіжного підпілля в с. Кримка Первомайського району Миколаївської області та інші²⁰.

¹⁹ Лєгасова Л.В. Центральний музейний осередок історії Великої Вітчизняної війни. До 55-річчя Перемоги // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 41.

²⁰ ЦДАВОВУ України, ф. 4760, оп. 1, спр. 203, арк. 15–17.

УТОПІК власну діяльність пов'язувало з ідеологічними засадами КПРС. Але під ідеологічною оболонкою вдалося багато зробити для збереження історико-культурної спадщини. Вся ідеологічна машина в державі спрямовувалася на пропаганду та виховання «марксистсько-ленінського світогляду». Цю особливість необхідно було враховувати у діяльності громадської організації.

Віхою у діяльності Товариства став IV-й з'їзд, який відбувся у січні 1982 р. У звітній доповіді голови Товариства відзначалося, що протягом минулої п'ятирічки при допомозі Товариства були споруджені меморіальні комплекси Слави радянським воїнам, партизанам і підпільникам в Чернігові, в с. Кортеліси Волинської та м. Корюківка Чернігівської області, які увічнювали пам'ять місцевих жителів, закатованих і живцем спалених окупантами. Майже в усіх 261 стертих з землі окупантами селах встановлені пам'ятники або пам'ятні знаки, що нагадують про страшну трагедію. У Бабиному Яру, Дарницькому лісі, на ст. Дарниця і у багатьох інших місцях столиці споруджено пам'ятники жертвам нацизму²¹. Понад 250 пам'яток, що вшановували радянських партизанів і підпільників, споруджено у Житомирській, Запорізькій, Полтавській, Чернігівській областях²².

Наприкінці 1970-х – 1980-х рр. конкретні питання щодо благоустрою та реставрації обелісків, пам'ятних знаків вирішувалися лише в процесі республіканських оглядів пам'яток на честь річниць знаменних подій історії. При підготовці до 40-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні, Луганська обласна організація УТОПІК брала участь у спорудженні пам'ятників, які увічнювали імена 173 Героїв Радянського Союзу, життя і діяльність яких зв'язана з Донецьким краєм. Тільки в 1982 р. за участю обласної організації Товариства в області провели поточний ремонт 937 пам'ятників, виявлено біля 40 пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з війною і підготовлено документацію для взяття їх на державний облік.

У 1982 р. в м. Ровеньки Антрацитівського району Луганської області, де знаходилася братська могила молодогвардійців, від-

²¹ Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. 1. Ч. 11. – К.: Гол. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 838–841.

²² Горбик В., Денисенко Г. Воєнна історія України в пам'ятках. – К., 2003. – С. 81.

крито меморіальний комплекс. Останнім часом у пресі з'явилося чимало публікацій, які проливали світло на діяльність цієї молодіжної організації. Підпільні групи, які пізніше зорганізувалися в «Молоду гвардію», виникали стихійно і діяли без будь-якого партійного керівництва. Загалом молодь не сприйняла окупацію і піднялася на боротьбу з ворогом. Молоді люди чинили опір, прийнявши мученицьку смерть. І не їхня вина, що після їх смерті тоталітарна система фальсифікувала факти і героїзувала історію.

Позитивний досвід увічнення подій Великої Вітчизняної війни отримала Севастопольська міська організація Товариства, яка шефствувала над 130 пам'ятниками і пам'ятними знаками²³. Донецька обласна організація УТОПІК виступила з ініціативою проведення пошукової операції «Згадаємо всіх поіменно», яка була підтримана широкою громадськістю інших областей. Напередодні 40-річчя в Криму було відремонтовано та упорядковано 327 пам'яток і пам'ятних місць, братських поховань, оновлено експозиції громадських музеїв²⁴. Але ці заходи носили характер добре організованих кампаній, роботи виконувалися напередодні ювілейних дат.

За 1983 р. у республіці виявлено майже 30 тисяч прізвищ загиблих воїнів, упорядковано понад 4 тисячі братських могил. Під девізом «Ніхто не забутий, ніщо не забуто» пошукову роботу проводили активісти секції військово-історичних пам'яток правління Хмельницької обласної організації. До спеціальних книг «Вічної слави», які існували в усіх міських, районних і обласній організації занесено понад 2 тис. прізвищ радянських воїнів, полеглих при визволенні Хмельниччини. Члени громадських формувань побували в усіх 28 селах, спалених загарбниками за допомогу партизанам, були зібрані численні документи про мужність і відвагу жителів цих сіл, про криваві злочиння окупантів²⁵. У багатьох містах і селах України споруджені пам'ятники жертвам нацизму, серед яких були жінки, діти, люди похилого віку.

²³ Заремба С. Вказ. праця. – С. 107.

²⁴ Кармазіна Н. Збереження історико-культурної спадщини в Криму у 1960–1980-ті рр. Проблеми, шляхи вирішення, підсумки // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. – Вип. 3. – Ч. 2. – К.: Видав. дім «А+С», 2006. – С. 61.

²⁵ Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К., 1989. – С. 198.

Але в умовах кризи радянської системи з кожним роком усе більше занепадала справа охорони пам'яток. Не вистачало кваліфікованих фахівців для проведення реставраційних робіт, відчувався брак коштів, відповідних матеріалів, не завжди були контакти між головним архітектором міста чи району і місцевими організаціями УТОПІК. Так, у Феодосії подібна ситуація завела у безвихідь переговори щодо спорудження монумента загиблим воїнам Керченсько-Феодосійського десанту. Роботи, розпочаті ще в 1982 р., не були завершені навіть 1989 р.²⁶

В умовах проголошення незалежності України і розбудови демократичного суспільства Українське товариство охорони пам'яток історії та культури прагнуло залишатися політично незангажованою громадською організацією, для якої пріоритетною справою було і залишається збереження історико-культурної спадщини українського народу. Вільний від ідеологічних нашарувань і суб'єктивних уподобань погляд на історичні процеси і події, які протягом тривалого часу були заборонені або штучно замовчувалися, можливість ввести до наукового обігу великий масив нових документів, дозволив намалювати об'єктивну картину історичного процесу, дати зважену і неупереджену оцінку діяльності видатних діячів. Тому став можливим перегляд ставлення до багатьох об'єктів історико-культурного надбання.

З проблемою охорони і збереження пам'яток тісно пов'язана справа відновлення втрачених пам'яток. Біля витоків відновлювальних робіт був Фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара, очолюваний П. Т. Троньком. Видатний український письменник і громадський діяч Олесь Терентійович Гончар започаткував Благодійний фонд з відтворення Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві, а в травні 1995 р. звернувся до Президента України Л. Д. Кучми за підтримкою.

«Поетапне відтворення цього монастиря, починаючи із Золотоверхого собору, — писав О. Гончар, — стало б навіки славою і честю нашого народу, засвідчило б, що навіть у цих кризових умовах перемагає творчий геній народу, будівнича мудрість суверенної нації».

²⁶ Кармазіна Н. Вказ. праця. – С. 62.

Президент України 9 грудня 1995 р. видав Указ «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури», а також про створення Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України і визначено її головні напрями діяльності. За участі Комісії було розроблено Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України, затверджену Урядом. Вона охоплювала 56 видатних пам'яток Х—ХІХ ст., які передбачалося відтворити в першу чергу.

З метою сприяння фінансовому забезпеченню реалізації Програми та залученню до цього благодійних внесків і пожертв Указом Президента України в 1996 р. створено Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Т. Гончара²⁷. За час діяльності Фонд зібрав понад 5 млн. гривень на відбудову національних святинь України, з яких понад 1 млн. перераховано на відбудову Михайлівського Золотоверхого. У Києві поряд з Михайлівським Золотоверхим і Успенським собором Києво-Печерської Лаври передбачено відтворити Богоявленський собор Братського монастиря, будинок Київського магістрату на Контрактовій площі. Фонд спрямував зібрані кошти на відбудову Церкви Різдва Христового в Києві, синагоги «Золота Роза» у Львові, мечеті Селіма у Феодосії, Наскельної фортеці «Тустань» у Львівській області, Свято-Преображенського собору в Ніжині, іконостасу Мгарського монастиря в Полтаві та Полтавській області, пам'яток Переяслав-Хмельницького, Галича, Шарівського палацово-паркового ансамблю у Харківській області. Будуть поновлюватися старовинні замки у Чигирині на Черкащині, Бережанах Тернопільської та Корці Рівненської області. Багато шедеврів нашого народу в усіх регіонах України, внесених до програми відтворення визначних пам'яток — результат титанічної невтомної роботи П. Т. Тронька²⁸.

Чимало зусиль доклад П. Т. Тронько для відродження із небуття Всеукраїнської спілки краєзнавців, яка об'єднувала активних учасників краєзнавчого руху. У жовтні 2008 р. вона отримала статус Національної спілки краєзнавців України.

²⁷ Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: кроку нове тисячоліття. – С. 133–134.

²⁸ Іршенко В. З любов'ю до України // Що ми залишимо нащадкам?: Зб. матер. і док. про державну, громадську та наукову роботу академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька. – К., 2008. – С. 134–135.

На Першому (установчому) з'їзді в 1990 р. П. Т. Тронька обрано її головою. Учасники з'їзду прийняли звернення: «До всіх, хто закоханий в рідний край, хто шанує його минуле і вірить в його майбутнє» розпочала свою діяльність масова громадська організація — Всеукраїнська спілка краєзнавців. Головним в діяльності Спілки є розвиток краєзнавчого руху, залучення до пізнання рідного краю широких верств населення, виховання у громадян почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій, духовних потреб українського народу, а також інших народів, шанобливе ставлення до історико-культурної спадщини²⁹. У 1991 р. завдяки клопотанням П. Т. Тронька заснована премія імені Дмитра Яворницького — найвища нагорода Спілки, яка щорічно вручається за вагомий внесок у розвиток українського краєзнавчого руху як окремим членам, так і громадам Спілки.

Краєзнавчі осередки на місцях стали по-справжньому дослідницькими центрами, навколо яких гуртуються науковці і аматори. Пошукова, різноманітна видавнича робота сприяла залученню до краєзнавчої роботи нових членів у всіх куточках України, які дбали про культурні надбання минулого, історичну пам'ять, поширювали знання про славетних земляків. Сферою опіки регіональних організацій Спілки, зазначалося на Пленумі правління 12 червня 2009 р., мають бути охоплені видатні національні та місцеві пам'ятки історії та культури, братські могили періоду війни, меморіальні знаки репресованим та померлим від голоду, увічнення меморіальних місць видатних земляків³⁰.

За ініціативи краєзнавців с. Лютенька Гадяцького району, що на Полтавщині, підтриманої Полтавською обласною державною адміністрацією, у листопаді 2009 р. пройшли урочистості, присвячені 230-річчю від дня народження уродженця села, першого у світі винахідника ракетної техніки, генерал-лейтенант О. Д. За-

²⁹ Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття. – С. 144; Доповідь голови правління Спілки, академіка НАН України Петра Тронька. Звіт правління Національної спілки краєзнавців України // IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовт. 2008 р.): Матер. та док. – К., 2009. – С. 43.

³⁰ Матеріали Пленуму та наради з питань підготовки енциклопедичного видання «Історії міст і сіл України». 12 черв. 2009 р. – К., 2009. – С. 14.

сядька. Учасник російсько-турецької, Вітчизняної війни 1812 р., битви народів під Лейпцигом, керівник Михайлівського вищого артилерійського училища, Петербурзького арсеналу, Охтинського порохового заводу, начальник штабу артилерії російської армії, який 11 квітня 1828 р. підписав наказ про створення постійної ракетної роти, Олександр Дмитрович був гідним нащадком козацького роду. Предки майбутнього конструктора бойових ракет були козаками Хорольської і Лютенської сотень, батько — головним гармашем Запорозької Січі і родичем останнього кошового отамана, з яким за наказом батька зустрівся О. Засядько у Соловецькому монастирі 1801 р.

Іменем О. Засядька американські вчені назвали великий, 120-кілометровий у діаметрі, кратер на зворотному боці Місяця. Пам'ять про славетного земляка полтавчани вшанують спорудженням пам'ятного знаку в рідному селі і Харкові, де він жив останні роки, відзначать місце поховання у Куряжському монастирі під Харковом³¹.

Сумське історико-краєзнавче товариство «Спадщина» започаткувало і регулярно проводить Дні пам'яті останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського у його рідному селі Пустовійтівці Роменського району. На Львівщині практикується проведення виїзних засідань правління, які присвячені стану меморіальних будинків, пам'ятних місць, меморіалу легіону Українських січових стрільців.

У Дніпропетровську створено регіональне відділення Науково-дослідного інституту козацтва, яке за короткий час свого існування видало три випуски «Січеславського альманаху», провело дві регіональні конференції на козацьку тематику³².

Петро Тимофійович Тронько — не тільки ініціює, а завдяки власному авторитету, втілює низку масштабних проєктів. Саме до таких проєктів відноситься підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України». Підготовча робота по створенню Зводу в

³¹ Каталог виставки «Україна космічна» із колекції Проєкту Петра Ющенка «Українці в світі» та фондів Полтавського державного краєзнавчого музею, присвяченій 230-річчю від дня народження О. Д. Засядька — першого у світі винахідника ракетної техніки. — К., 2009.

³² Доповідь голови правління Спілки, академіка НАН України Петра Тронька. — С. 32, 33, 35.

Україні розпочалася ще в 1972 р. із загальної паспортизації пам'яток історії та культури, підготовці першого каталогу всіх нерухомих пам'яток України, який побачив світ в 1987 р. Виданню передувала велика підготовча робота — виїзди у відрядження і обстеження пам'яток на місцях, робота в архівах, музеях і бібліотеках, створення макетів по кожній області і обговорення їх на спільних засіданнях з місцевими пам'яткоохоронцями. Цією великою, здавалося не підйомною, роботою керував Петро Тимофійович. Колектив науковців відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАН України, на яких було покладено завершення роботи і підготовка рукопису до видання, були свідомий того, що це велика і потрібна робота і працював, маючи перед собою взірць натхненної і наполегливої праці свого керівника. Каталог-довідник отримав високу оцінку у громадськості і став тим фундаментом, на основі якого почав вибудовуватися «Звід пам'яток історії та культури України».

Підготовка «Зводу» — це державна справа, яка передбачала ретельне виявлення і дослідження всіх пам'яток, що репрезентували наше національне історико-культурне надбання. Змінюються склад редколегії і авторського колективу, але незмінним керівником редакційної колегії і авторського колективу по підготовці томів «Зводу» залишається академік НАН України П. Т. Тронько. Де б не знаходився Петро Тимофійович — у владних коридорах чи на громадській роботі, у Президії Національної Академії наук чи в Інституті історії України — справою свого життя він вважає збереження пам'яток історії та культури України.

В 1999 р. і 2004 р. вийшли дві книги тому Зводу по м. Київ, керівником авторського колективу якого був академік НАН України П. Т. Тронько. Близько трьох тисяч нерухомих пам'яток історії та культури представлені у книгах «Зводу» по м. Києву. Протоколи засідань міської редколегії, листування з громадськими організаціями, державними установами свідчать, що жодна пам'ятка не була позбавлена уваги пам'яткоохоронців. Вони розуміли, що коли вона увійде до Зводу, а пізніше Державного реєстру нерухомих пам'яток, це захистить її від руйнування і знищення. Як приклад, можна навести листування Петра Тимофійовича з Всесоюзним науковим центром радіаційної медицини про пам'ятку архітектури і містобудування початку ХХ ст. (перехрестя вул. Кри-

чевського і пр. Перемоги, № 119). Тільки завдяки наполегливості Петра Тимофійовича, залученню експертів — архітекторів Т. Трегубової і Є. Тимановича вдалося довести, що ця будівля являється пам'яткою, яка має значну архітектурно-планувальну цінність. Пам'ятка під назвою «Дача в селищі Святошин» увійшла до третьої книги тому Зводу по м. Київ (рукопис). Подібних прикладів можна наводити безліч. На жаль, фінансові труднощі стали на заваді виданню третьої книги тому «Зводу» по м. Києву, призупинили підготовку томів по м. Севастополю і низці областей.

В інтерв'ю газеті «Київський вісник» 18 лютого 1991 р. Петро Тимофійович підкреслював, що «в умовах національного, культурного і духовного відродження українського народу підготовка і публікація «Зводу пам'яток історії та культури України» набуває особливо великого значення. Він буде сприяти активізації роботи по науковому дослідженню й збереженню історико-культурної спадщини, її використанню у формуванні історичної свідомості, патріотичних переконань, допоможе осмисленню з нових позицій минулого і майбутнього нашого суспільства». Майже двадцять років пройшло відтоді, коли були сказані ці мудрі слова, але вони не втрачають актуальності і сьогодні.

Тільки наполеглива і відповідальна позиція кожного пересічного громадянина, чиновника, урядовця, парламентаря по відношенню до національного культурного надбання дозволить зберегти наші пам'ятки для майбутніх поколінь. І взірцем є Петро Тимофійович Тронько, людина, вчений, патріот, захисник національних культурних надбань.

В статье исследуется научная и организаторская деятельность академика НАН Украины П. Т. Тронько по охране и сохранению национального историко-культурного наследия.

Ключевые слова: историко-культурное наследие, Петр Тронько, свод памятников.

The article is dedicated to scientific and organizational activities of academician of National Academy of Science of Ukraine P. Tronko in the scope of conservation and preservation of historical and cultural heritage.

Key words: historical and cultural heritage, Petr Tronko, collection of memorials.